

פרוייקט סינון עפר מהר-הבית – דו"ח ראשוני

26/12/05

גבריאל ברקאי ויצחק צויג

הקדמה

בחודש נובמבר 1999 חפרו אנשי הווקף המוסלמי בור גדול בחזיתו הצפונית של המבנה התת-קרקעי הגדול של "אורוות שלמה" בפינה הדרומית מזרחית של הר-הבית.¹ החפירה נעשתה ללא רשיון וללא פיקוח ארכיאולוגי, באמצעות כלים מכאניים כבדים. הבור שמידותיו כ- 36X43 מ' נחפר לעומק של כ-12 מ', וחשף שלוש קשתות בפן הצפוני של המבנה של "אורוות שלמה" (איור 1). במהלך החפירה נפגעו שרידי מבנים שהיו במקום, שזמנם כנראה מימי הביניים. בשולי החפירה נראו כמה שרידים מן הקירות של מבנים אלה (איור 2).

המבנה התת-קרקעי של "אורוות שלמה" הפך עוד קודם לכן, ב-1996 למסגד גדול המכונה אל-מרואני (איור 3). הפיכתו של המבנה הקדום למסגד מודרני וכן העבודות בקנה מידה גדול שנעשו על-ידי הווקף המוסלמי בהר-הבית, הן חלק מן ההפרה של הסטטוס-קוו, שנתקיים במקום במשך מאות שנים עד לשנות ה-90 של המאה העשרים.

לאחר חפירתו של הבור הגדול יוצבו דפנותיו בבנייה, ונבנתה מערכת מדרגות מונומנטאלית היורדת דרומה אל המסגד. מסביב נבנו משטחים מרוצפים אחדים וקטעים נרחבים בשטח פולסו, הונמכו ורוצפו בלוחות אבן (איור 4).

מן הבור שחפרו אנשי הווקף, הוצאו אלפי מטרים מעוקבים של עפר, כאשר אבני בניין מסותתות וחלקים ארכיטקטוניים שהיו בתוך העפר הופרדו ונשמרו על הר-הבית (איור 5). העפר מתוך הבור הוצא מהר-הבית במשאיות דרך שער השבטים שבצפון ההר. חלק מן העפר נשפך במזבלה העירונית בעזרייה, שם נתערב עם אשפה מודרנית. חלק נוסף מן העפר פונה למדרון המערבי של נחל קדרון התיכון, לשטח שמצפון לקבר מרים, ממזרח לשער האריות במרחק של כ-400 מ' מהר-הבית (איור 6). משאיות עם עפר הופנו גם לאתרי שפיכה נוספים: במתחם מע"צ הישן ברחוב הנביאים שבמרכז העיר בירושלים, וליד צומת א-זעיים בכביש למעלה אדומים.

ערימות העפר נשפכו בנחל קדרון בתחומיו של גן לאומי מוכרז ובמקום האסור לשפיכת עפר. בערימות אלו נעשו בדיקות מדגמיות ראשוניות על-ידי יצחק צויג וארן ירדני – אז סטודנטים באוניברסיטת בר-אילן,² ובידי אנשי רשות העתיקות בהנהלת יובל ברוך.³ רק חלק מזערי של הערימות העפר נסרק בבדיקות אלה, שהיו בהיקף מצומצם ביותר.

החל מנובמבר 2004 התחלנו בפרוייקט סינון העפר שנשפך במורד נחל קדרון.⁴ העבודה נעשתה בהנהלתם של כותבי המאמר ובחסותה המדעית של אוניברסיטת בר-אילן. בראשית העבודה בשלב הראשון (נובמבר 2004) העברנו כשבעים משאיות מחלקו הדרומי של שפך העפר בנחל קדרון (נ.צ. [172860E 1132520N] – [172750E 1132370N]) אל משטח בתחום הגן-הלאומי "עמק צורים", המצוי על מדרון הר-הצופים.⁵ בשלב השני (אוקטובר 2005) העברנו עפר נוסף בכ-9 משאיות מחלקו הצפוני של השפך בקדרון. העבודה נעשתה במקום זה ברשותה האדיבה של רשות שמורות הטבע והגנים הלאומיים (איורים 7-8). העבודה בעונה

¹ ראה: קדמוניות 122 (כרך ל"ד, תשס"ב) תמונת השער הקדמי; ה. גבע, חידושים במחקר ירושלים בשנות ה-90, קדמוניות 122, עמ' 76; ג. אבני וי. זליגמן, הר הבית 1918-2001, תיעוד, מחקר ושמירת עתיקות, ירושלים תשס"א, עמ' 37-33.

² צויג וא. ירדני, סקר שפכי הר הבית, דף נספח צצורף לחוברת: א. פאוסט וא. ברוך, חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס החמישי, אוניברסיטת בר-אילן 1999.

³ Y. Baruch, Report on the Archaeological Finds in the Soil Debris from the Temple Mount in Jerusalem (Permit no. 3177), 1999 (טרם פורסם)

⁴ עבודתנו, שאינה פעולת חפירה של ממש מתבצעת לפי רשיון חפירה של רשות העתיקות מס' G-68/2004.

⁵ אנו מודים בזאת למנהלי הגן הארכיאולוגי אביתר כהן ולמנחם פריד על תמיכתם ועזרתם.

הראשונה נמשכה עד סוף חודש יוני 2005, ובעונה נוספת למן ספטמבר 2005. העונה השנייה היא בתמיכת עמותת אלע"ד.⁶

אנו מעריכים כי מן הבור שנחפר בהר-הבית הוצאו בסך הכל כ-400 משאיות של עפר, כך שאנו בודקים רק חלק קטן מכלל העפר שהוצא מהר-הבית.

לאחר שהועברו ערימות העפר לאתר הפרוייקט הן מוספרו ונרשם המקור של כל ערימה ועומקה בשפך שבנחל קדרון. הערימות הופרדו מן הקרקע שמתחתן וכוסו ביריעות פלאסטיק על מנת שניתן יהיה לנפות את העפר כשהוא יבש. לאחר מכן עברו ערימות העפר מיון באמצעות מכונה המקובלת בעבודה במחצבות (Single Skin Trommel) (איור 9), וכתוצאה מכך כל ערימה הופרדה לארבע ערימות שונות לפי גודל הגרגר, כך שהאבנים והחומר הגס הופרדו מן החומר העדין יותר, העשוי לכלול בתוכו פריטי ממצא זעיר (איור 10). לאחר פעולת ההפרדה העפר עבר סינון ידני תוך שימוש בזרם מים (איור 11).

האיסוף כלל את כל פריטי התרבות החומרית וכן עצמות בעלי-חיים. הסינון נעשה בכ-20 עמדות, שכוסו בחודשי הקיץ בסככות צל, ובחודשי החורף בחממה מחומר פלאסטי.

פרוייקט הסינון בעונה הראשונה התקיים בסיוע החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ומומן על-ידי תורמים מן הארץ ומחוצה לה.⁷ העבודה נעשת על-ידי מתנדבים מן הארץ ומרחבי העולם, קבוצות ובודדים, תלמידי בתי ספר וישיבות, סטודנטים ומתנדבים בודדים.

בפיקוח הארכיאולוגי ובצוות המקצועי העובד במקום משתתפים: עמיאל אבידן (מנהלה), צילה רייזמוביץ (רישום), אסף אברהם, ויקטוריה מסיסטרני, לילך לנדאו, ראשונה פיין, תקוה לוין (פיקוח ארכיאולוגי) ואורנה כהן (ניקוי ושימור מטבעות ופריטי מתכת). כמו כן, השתתפו: אהרן גרינר, דר' יצחק מייטליס, דר' נחום שגיב, שירה גור-אריה, איתן קליין, מיכאל אזבנד, טלי כהן, רינת לוידור ואורי בן-עמי (בהתנדבות).

בצוות המסננים משתתפים והשתתפו: נתן גשר, אורי סרי-לוי, יפה מואסי, משה בלידשטיין, אבי זורנברג, רועי פורייטר, נריה טובי, צבי ריצ'מן, הילל ריצ'מן, נריה טובי, נריה הראה, מאיר אבינר, דני מגורי, יונתן וגנר, בנימין פזמוטר, ראובן אומנה, אוהד מרציאנו, קורמן שאול, ובהתנדבות: גורדון פרנז, רון בילס, מארק רוניק, קת'רין קלרק, ברוך ומרים הלוי, שירה אברהם, אריאלה גור, אפרים משלאוף, סנדי כץ, ועוד רבים וטובים אחרים.

מקורו של שפך העפר בנחל קדרון

שאלה עקרונית ראשונה לה ניתנה תשומת לבנו היתה האם מקורו של העפר שבמדרון נחל קדרון הוא אכן במתחם הר-הבית. לעניין זה היו בידינו עדויות ראייה של אנשים שהיו נוכחים במקום בעת פינוי העפר מהר-הבית. במהלך עבודת הסינון נתגלו פריטים שונים שעצם נוכחותם בתוך העפר הזה מאשרת את מוצאו מהר-הבית. פריטים אלה כללו חותם מתכת של הווקף המוסלמי, שבר גדול של גזע עמוד עשוי שיש מיובא בצבע סגול עם עורקים לבנים בגובה 84 ס"מ וקוטר 46 ס"מ (איור 11). שברי גזעי עמודים עשויים מאותו חומר עצמו ובעלי אותו קוטר נראים כיום בהר-הבית, בערימות של חלקים ארכיטקטוניים המונחים בחלקו הדרומי (איור 12). בין הממצאים שעלו בעבודות הסינון היו שברים רבים של אריחי קיר עותמאניים מקרמיקה מזוגגת שמקורם בתיקונים של כיסוי האריחים העוטף את בניין כיפת הסלע (איור 13). כמו כן, נמצאו מאות קוביות (טטרות) של פסיפסי קיר צבעוניים מזכוכית (איור 14), ביניהם מוזהבים, שמקורם בתיקונים שנעשו בפסיפסי הקיר ובכיפה של בניין כיפת הסלע. לפיכך, הנחתנו שמקור העפר שנשפך בנחל קדרון מקורו בהר-הבית קיבלה אישור מלא.

עם זאת נתגלתה גם כמות גדולה של פסולת מודרנית מן המאה ה-20. תחילה שיערנו שמקורה הוא בשיפוצים שנערכו בהר-הבית לאחר רעידות האדמה של 1927 ו-1937, אך פריטים אחדים עוררו תמיהה לגבי מוצאם האפשרי מהר הבית. בין אלה נתגלתה פסולת רפואית מבית החולים הדסה, שכללה שברי צלחות חרסינה עם סמל הדסה ומספריים רפואיים. כמו כן, נתגלה שבר קערה ממועדון הקצינים הבריטיים "בית גולדשמידט" מהתקופה המנדט, וכפתורים של מדי צבא מאותה תקופה. בבדיקת החתכים שנעשו בשפכי העפר

⁶ תודתנו לדביר כהנא ובנימין אלדר מעמותת אלע"ד ולשאר עובדי העמותה המסייעים לנו בעבודתנו.
⁷ תודתנו גם לבוקי בועז ואילת מזר מהאוניברסיטה העברית, אשר השאלו לרשותנו ציוד רב.

בנחל קדרון הובחן שיכוב מתחלף של עפר בצבע אפור שמקורו בהר-הבית, ושל פסולת מודרנית ממקור אחר. תופעה זו הובחנה רק בחלקו הדרומי של השפך. חיזוק לכך שהעפר עורבב עם פסולת ממקום אחר קיבלנו משני שברי חרסים שעליהם הופיע כיתוב של משלחת ארכיאולוגית (המתחיל ב-'DP53'). באזור הדרומי של שפכי העפר כמויות החרסים מתקופת הברזל ב' היו גדולות יותר מאלה שבחלקים האחרים של שפכי העפר שמהם לקחנו את החומר לסינון (כ-15% לעומת 5%-10%). בחפירות ידניות שערכנו בחלקים הצפוניים של שפכי העפר בנחל קדרון גילינו שכמות החומר המודרני היא מועטה ביותר. לשם השוואה, בחלקים הדרומיים אחוז שברי הזכוכית המודרניים היה כ-80% מכלל שברי הזכוכית, בעוד בחלקים הצפוניים הוא היה כ-5% בלבד. כמות שברי אריחי הקיר המזוגגים העות'מאנים וטסרות הזכוכית מפסיפסי הקיר באזור הצפוני של השפך היתה מרובה ביותר. העפר מהר הבית הוא בעל מרקם אחיד בעל צבע אפור, ועומקו המירבי בנחל קדרון מגיע לכארבע מטרים. אנו מעריכים שבמקום מצוייה כמות נוספת של כ-150 משאיות של עפר מהר-הבית. ניתן להניח שהשפך הצפוני לא עורבב במתכוון עם עפר ממקור אחר, ומקורו כולו מהר-הבית.

שאלה נוספת שנתנו עליה את הדעת היתה קיומם של כמה שלבי העברת עפר מהר הבית לנחל קדרון. לפי עדויות שונות ולאור ביקורים תכופים שנערכו בנחל קדרון, במחצית הראשונה של שנת 2000, הסתבר שבחודש מאי 2000 היתה פעולת שפיכת עפר נוספת בנחל קדרון מצפון לערימות של השפך הראשון. חלק מן העפר שהועבר מחזיתו של בניין "אורות שלמה" פונה משם ונשפך בנחל קדרון, אך חלקו רוכז תחילה בחלקים פנויים במזרח הר-הבית. אל העפר הזה נתווספו כמויות עפר נוספות כתוצאה מהנמכת פני השטח בדרום מזרח הר-הבית בכ-50 מ"מ לצורך הריצוף של השטח בלוחות אבן. לא הבחנו בכל הבדל בין העפר בחלק הצפוני של השפך בנחל קדרון, שהועבר מאוחר יותר, לבין שכבות העפר בצבע אפור באזור הדרומי, שהועברו לשם בנובמבר 1999.

מקורו וזמנו של המילוי בחזית "אורות שלמה"

שאלה אחרת שהעסיקה אותנו היא האם העפר ששימש למילוי והונח בחזית הצפונית של מבנה "אורות שלמה", מקורו בהר-הבית, או שמא הובא למקום כחומר מילוי מאתר אחר. דן בהט במאמר על תולדות אורות שלמה העלה את ההשערה שעפר המילוי הובא למקום בידי האיובים (במאות ה-12-13 לסה"נ) ו"אחד המקורות האפשריים למילוי זה הינו עיר דוד".⁸ העדרה, הכמעט מוחלט, של קרמיקה קדומה של תקופת הברונזה והברזל א' אינה מאפשרת את קבלת השערתו של בהט באשר למוצאו של חומר המילוי, ולא ייתכן לפיכך שהגיע מעיר-דוד.

לעניין מקורו האפשרי של עפר המילוי עלינו להתחשב בשלושת הגורמים הבאים:

- א. המידע מן המקורות הכתובים על עבודות עפר שהתקיימו במקום, והאם נזכרת בהם התייחסות למקורו של עפר המילוי. ניתן לומר שלא ידוע לנו על מקורות הסטוריים כלשהם המתייחסים למילוי עפר בהר-הבית.
- ב. עפר לצורך מילוי אינו נלקח אף פעם מאזורים המכוסים בבנייה צפופה או מאזורים מאוכלסים, אלא מאזורים פתוחים ופנויים.
- ג. עפר למילוי נלקח תמיד מן המקום הקרוב ביותר האפשרי, ואין "מייבאים" אותו או מביאים אותו ממרחקים. העברה של עפר בקנה מידה גדול לצורך מילוי היא בעיקרה תופעה מודרנית הקשורה בשימוש בבולדוזרים ומשאיות, ובדרך כלל לא היתה בימי קדם פעילות של "יבוא" עפר ממרחקים.

לאחר שקילת כל האפשרויות, ולאור הנתונים שבידינו, אנו מניחים שהעפר שפונה מהחזית הצפונית של "אורות שלמה", הגיע לשם ככל הנראה ממקומות שונים במתחם הר-הבית עצמו, ממקומות שבהם נעשו עבודות פילוס והנמכה של פני השטח. רובו של שטח הר-הבית היה במשך דורות רבים פנוי מבנייה צפופה, ואיפשר העברת כמויות ניכרות של עפר ממקום למקום בתוכו. יתכן שכמויות קטנות של עפר הובאו גם מבחוץ, אך זאת מסביבתו הקרובה והמיידית של הר-הבית.

⁸ ד. בהט, מבט חדש על תולדות "אורות שלמה", קדמוניות 122, כרך ל"ד (תשס"ב), עמ' 130.

השאלה הבאה שהעסיקה אותנו היא: מהו זמן הנחתו של המילוי. נראה שהמילוי בדרום-מזרח הר-הבית אינו הומוגני, ולא כולו הונח במקום באותו הזמן. ככלל ניתן לקבוע שזמנו של מילוי עפר יקבע לפי זמנם של הפריטים המאוחרים ביותר שהוא כולל בתוכו. העפר שאנו מסננים הכיל בתוכו ממצאים רבים שהמאוחרים ביותר ביניהם שייכים לימינו, שלהי המאה העשרים. פני השטח בדרום הר-הבית במאה העשרים, היו לפי התעוד המצוי בידינו זהים במפלסם למצב שהיה במקום בטרם חפירת הבור הגדול בימי אנשי הווקף, לפיכך הממצאים המודרניים בני ימינו אינם חלק מהותי ועקרוני של המילוי, אלא פריטים שנתגלגלו לחלקיו העליונים של המילוי כתוצאה מעבודות שיפוץ שונות שנעשו בהר-הבית בעת החדשה. בחלקו המזרחי של הבור שנחפר על-ידי הווקף נתגלו שרידי מבנה בעל קשתות שזמנו כנראה מימי הצלבנים. מפלס רצפותיו של מבנה זה היה נמוך בכמה מטרים מן המפלס של ימינו. בניין זה היה מכוסה כולו במילוי, שנשען במזרח על הכותל המזרחי של הר-הבית ובדרום על המבנה של "אורות שלמה". לפיכך לפחות חלקיו העליונים של המילוי הונחו במקום לאחר ימי הצלבנים, אם אכן זה זמנו של המבנה. מפלס רצפותיו של המבנה הנזכר גבוהים מאלה של בניין "אורות שלמה", שאליו נשענים גם חלקיו התחתונים של המילוי שהוצא בחפירות הווקף. ניתן לכן להניח שזמנו של המילוי התחתון זהה לזמן סתימתן של הקשתות הצפוניות של מבנה "האורות", בימי הצלבנים המאה ה-12 או מזמן האיובים במאות ה-12-13 לסה"נ. יש לציין שמתחת למילוי זה קיימים מילויים קדומים יותר, ואולי אף שרידים באתרם מימי הבית השני (בטרם הרחבתו של הר-הבית דרומה על-ידי הורדוס) ומימי הבית הראשון. אלה מצויים במפלסים נמוכים מאלה שאליהם הגיעו חפירות הווקף. אך המילויים הנזכרים, שפוננו בחפירות הווקף, שנקחו ממקומות אחרים בשטח הר-הבית, מכילים ממצאים מכל התקופת שקדמו להנחתם בדרום מזרח הר-הבית.

הערות מתודיות

מילויי עפר ורובדי עפר באתרים ארכיאולוגיים מהווים חלק מהותי וחשוב של תולדותיהם. הפריטים שבתוך העפר שייכים באופן עקרוני לכל תקופותיו של האתר שקדמו להנחתו של המילוי. מילויי העפר באתרים ארכיאולוגיים הם תוצאה של פעילות האדם, בדומה לפרטים הבנויים כמו רצפות, קירות או מתקנים שונים, ולפיכך ערכם רב להכרת ולהבנת תולדותיהם. תשומת הלב לערכם של מילויי העפר בארכיאולוגיה הוסבה בעיקר למן הנהגתה של המתודה שהתפתחה בבית מדרשו של מורטימר ווילר, מאבות הארכיאולוגיה המודרנית.⁹

מילויי עפר, כמו שרידי מבנים וחפצים, רצוי שייחשפו באתרם, כפי שהונחו על-ידי מי שהניח אותם, אך גם מבנים שתוכנם נשדד, או מונומנטים שנשתמרו מימי קדם ללא כל ממצאים, הם בעלי ערך הסטורי רב. למילויי עפר שמקורם ידוע יש השלכה על תולדותיו של המקום שממנו נלקחו, אף אם אינם באתרם. מבחינה מתודית ערכם של הממצאים הבאים מן העפר שנקחו והועבר מהר-הבית, דומה לערכם של ממצאים המתגלים בסקר ארכיאולוגי. במהלכו של סקר ארכיאולוגי מתגלים פריטים שונים על-פני השטח, ללא כל מכלול, וללא קונטקסט. מקורם אינו בתוך מבנים, והם לא נתגלו על-גבי רצפות ואינם באים מסטראטיגרפיה סדורה.¹⁰ לצערנו גם הממצאים שעלו מפרוייקט הסינון של העפר מהר-הבית הם ללא קונטקסט, אך בכל זאת ערכם רב לשיחזור תולדות הפעילות האנושית בהר-הבית.¹¹

הר הבית הוא מתחם סגור, כמעין קופסה, שנוצר בידי הורדוס במאה הראשונה לפנה"ס, מתחם זה שטחו כ-145 דונם. במתחם הר-הבית, ככל הידוע לנו, לא נעשו עבודות עפר בקנה מידה גדול מאז ימי הורדוס, ועל כך מעידים מפלסי הר-הבית הדומים למפלסים שאליהם מוליכים הפתחים שנשתמרו בחומות ההר מימי הבית השני.

ההנחה האקסיומטית הבסיסית שלנו היא שבעפר מהר-הבית מיוצגות כל התקופות של הפעילות האנושית במקום. ניתוח סטטיסטי של כמויות החרסים מכל תקופה, ישקף במידה מסוימת את עוצמת הפעילות

⁹ M. Wheeler, *Archaeology from the Earth*, Oxford 1954.

וכן ראה: ג. ברקאי, לשיטות חפירתה של קתלין קניון, *ארכיאולוגיה* 3 (1992), עמ' 41-58.

¹⁰ ראה: ר. רייך, הזמנה לארכיאולוגיה, תל-אביב 1995, עמ' 159-161.

¹¹ לעניין היחס בין תפוצת הממצא על-פני השטח לזוה שמתחתיו ראה: C. Orton, *Sampling in Archaeology*, Cambridge 2000, pp. 57-66.

שהתרחשה בהר-הבית באותן תקופות. יש בידינו כבר עתה, בטרם עיבודו המלא של החומר, ניתוחים כמותיים ראשוניים שמהם ניתן ללמוד נתונים חדשים על תולדותיו של הר-הבית (ראה להלן). אזור הר-הבית היה ללא ספק האקרופוליס והמוקד העירוני של ירושלים, לפחות מתקופת הברזל ב' ואילך. אך אין בידינו כל מידע על התקופות הקדומות יותר, האם היתה במקום פעילות כלשהי בתקופות קדומות יותר?

בהר-הבית נערכו עד לשנות ה-90 של המאה העשרים פעולות רבות של שיקום ותחזוקה של המבנים השונים, אך למן ראשיתו של המחקר הארכיאולוגי בארץ-ישראל לא נערכה בהר מעולם חפירה ארכיאולוגית יזומה כלשהי. גם במעט פעולות החפירה שליוו את פעילות השיקום לא נעשה תעוד ארכיאולוגי כפי שהדבר מקובל בכל חפירה ארכיאולוגית מדעית. למרות האינטנסיביות הרבה של מחקר ירושלים, לא נערך מעולם סקר ארכיאולוגי שיטתי לאיסוף נתונים וממצאים מפני השטח בהר-הבית. לפיכך עד היום לא פורסם כל ממצא קראמי משטח גדול זה. הממצא הקראמי הוא היסוד העיקרי למסקנות כרונולוגיות-היסטוריות במחקר הארכיאולוגי, והיעדרו של ממצא כזה מהר-הבית יוצר בעייה של פער מידע וארץ בלתי נודעת באחד מחלקיה החשובים ביותר של ירושלים.

יש לציין שאף אם היו מתאפשרות חפירות ארכיאולוגיות בהר-הבית, המידע היה לוקה, שכן בחלק ניכר משטח ההר- בחלקיו המרכזיים והצפוניים, הסלע חשוף ואין "בשר" ארכיאולוגי שמכסה את השלד הסלעי של ההר. סביב שולי ההר ובחלקו הדרומי, ישנם מילויים אדירים של עפר מימי פעילות הבנייה הנרחבת של הורדוס, שקברו תחתן את השכבות הקדומות יותר, הנמצאות שם בעומק ניכר. לאור המצב הפוליטי – דתי הקיים כיום, נראה שהדרך היחידה ללימוד עברו הארכיאולוגי של הר-הבית, היא באמצעות העפר שפונה משטח ההר. וכל ממצא בעבודתנו הוא בגדר חידוש.

עד עתה לא נערך בארץ כל מבצע של סינון שיטתי של עפר בכמויות גדולות מאתרים ארכיאולוגיים. מאידך ידוע על פריטים חשובים רבים שנמצאו בשפך של חפירות מבוקרות. בין אלה ניתן לציין את שבר האסטלה של שישק מלך מצרים ממגידו או את לוח גזר. לאור הצלחת מאמצינו בפרוייקט הסינון של העפר מהר-הבית ראוי לתת את הדעת על סינון מלא של העפר מאתרי מפתח ומאזורים יחודיים באתרים שבהם נערכות חפירות מדעיות, למרות שהדבר כרוך במאמץ ובהוצאות רבות.

הממצאים ומסקנות ראשוניות

מטבע הדברים, כתוצאה מן הטלטולים שעבר העפר מהר-הבית, עיקרם של הממצאים הם פריטי ממצא זעיר ושברי חרסים, ללא סיכוי למציאת כלים שלמים. זמנם של הממצאים נקבע אך ורק על בסיס השוואה טיפולוגית לממצאים דומים שנתגלו בתוך מכלולים מתוארכים בחפירות מבוקרות. להלן יובא מבחר מן הממצאים מן התקופות הקדומות – למן תקופות הברונזה ועד לתקופה הביזאנטית, וכמה מן המסקנות הראשוניות הנובעות מהם.

תקופות הברונזה

בפעילות הסינון נתגלו כמה כלי צור, ביניהם שבר של להב כנעני מתקופת הברונזה הקדומה (איור 15). כמו כן, נתגלו חרסים בודדים של התקופה הכלכוליתית ותקופות הברונזה הקדומה והברונזה התיכונה. בין הממצאים עלה גם שבר של כלי בהט שזמנו כנראה מתקופת הברונזה התיכונה או תקופת הברונזה המאוחרת. אין בידינו בשלב זה כל נתונים משמעותיים לקבוע האם באזור הר-הבית נתקיים ישוב של ממש קודם לתקופת הברזל ב'. לפיכך אין סיוע כלשהו להנחתו של קנאוף על קיום ישוב באזור הר-הבית בתקופות הברונזה.¹²

ימי הבית הראשון (המאות 10 – 6 לפנה"ס)

E. A. Knauf, "Jerusalem in the Late Bronze and Early Iron Age: A Proposal", *Tel Aviv* 27 (2000), pp. 75- 90.

בתוך כלל ממצא שברי החרסים המתוארכים, אלה המתוארכים לתקופת הברזל ב' מהווים כ- 19%. נמצאו מספר חרסים בודדים בעלי מירוק ידני שזמנם מן המאות 10 – 9 לפנה"ס, אך עיקרים של החרסים מתקופה זו הוא מן המאות 8 – 7 לפנה"ס. בין שברי כלי החרס בולטות קערות עם מירוק אובניים בעלי שפות מקופלות (איור 16).

בין הממצאים המיוחדים יש לציין שבר עבה מגופו של קנקן ועליו שרידי כתובת שנעשתה בטכניקת האיזמול האופיינית לירושלים של שלהי תקופת הברזל.¹³ על החרס נראות שתי אותיות שנחרתו לאחר הצריפה, ה"א וכנראה ע"ן (או קו"ף) (איור 17). נתגלה גם שבר חרס ועליו כתובה בדיו שחורה האות מ"מ בכתב העברי העתיק (איור 18).

בסינון נתגלתה בולה עברית (איור 19). זהו גוש טין בצבע שחור בגודל של כ- 13 X 11 מ"מ. הבולה נצרפה בשריפה ולכן נשתמרה. בגב הבולה יש טביעה של סיבי אריג, כך שהיא לא היתה צמודה לתעודה של פפירוס אלא לחבילה כלשהי, אולי לצרור כסף שהיה עשוי בד. בחותם שהוטבע בבולה היו שלושה שדות (רגיסטרים) שהופרדו זה מזה בקווים אופקיים כפולים. הבולה נשברה בימי קדם וכתוצאה מכך חלקים בצידה העליון והימני לא נשתמרו. השבר הוא במקום שבו עבר הפתיל בתוך הבולה. בשדה העליון, שכמעט ולא נשתמר, יתכן שהיה תאור של בעל-חיים, אולי צבייה. בשני השדות האחרים נותרו שבע אותיות בכתב העברי העתיק. בשדה האמצעי נשתמרו היטב האותיות "...ליהו" ובשדה התחתון האותיות "...אמר". קריאתן של האותיות שנשתמרו היא וודאית וכולן נראות היטב. ניתן אולי להשלים את הכתובת לאור חותם שפורסם בעבר, והנושא את הכתובת "לגאליהו ב / נ אמרי". אם נכונה השערתנו הכתובת בבולה ניתנת להשלמה בדרך הבאה: [לגא]ליהו/[בן]אמר.¹⁴ החותם היה נתון בתוך מסגרת של טבעת מתכת שהשאירה מעין תעלה סביב הטביעה. האותיות "יהו" כתובות בצמוד זו לזו במעין ליגטורה, תופעה הידועה היטב בחותמות וטביעות חותם מיהודה. האותיות בבולה הן זעירות ויפות, ודומות בצורתן לכתב שבחותמות ובבולות מיהודה ומירושלים משלהי תקופת הברזל, מן המאה ה-7 או ראשית המאה ה-6 לפנה"ס.¹⁵ משפחת אָמֶר, שהיא קיצור (היפוכוריסטיקון) של השם אמריהו, ידועה כמשפחת כוהנים בירושלים של סוף ימי הבית הראשון וימי שיבת ציון.¹⁶ פשחור בן אָמֶר הכהן היה "פקיד נגיד בבית ה'". מסופר שהוא הכה את ירמיהו הנביא ואסר אותו "על המהפכת אשר בשער בנימין העליון אשר בבית ה'" (ירמיהו כ', א-ב). אין להוציא מכלל אפשרות את הקשר המשפחתי בין פשחור בן אָמֶר לבין בעל הבולה ואת הקשר בין מקום מציאת הבולה ותפקידו של בן אמר.

אם נכונה השערתנו באשר למקורם של מילויי העפר בהר-הבית עצמו, הרי הבולה היא עדות ארכיאולוגית ראשונה לפעילות המנהלית שנתקיימה באזור הר-הבית בימי הבית הראשון. ייתכן שהיתה אף קשורה במקדש. ממצאים אחרים מתקופת הברזל הם שברי צלמיות חרס האופייניות לירושלים של אותה תקופה. בין אלה יש לציין ראש של צלמית בעלת אף צבוט (איור 20), מטיפוס המוכר היטב מחפירות בירושלים וביהודה.¹⁷ כמו כן, נתגלו שבר גוף וכמה שברי רגליים של צלמיות בעלי-חיים, כנראה סוסים. כמו כן, יש לציין גם ראש-חץ עשוי ברונזה מהטיפוס הסקיתו-איראני (איור 21). ראש החץ הוא בעל פותה ואורכו הוא 3.5 ס"מ. מקבילה נאה לראש-חץ זה נתגלתה בחפירותיו של נחמן אביגד ברובע היהודי של העיר העתיקה. שם נתגלה ראש-החץ יחד עם שלושה ראשי חצים של ברזל, ברובד של שריפה ואפר, שהם שרידי הקרב של נבוכדנאצר מלך בבל כנגד צדקיהו מלך יהודה, ב-587 לפנה"ס.¹⁸ ראש-חץ נוסף מטיפוס זה נתגלה בשכבת החורבן הבבלי בחפירות בעיר-דוד,¹⁹ וכמו כן נתגלו ראשי-חצים מטיפוס זה ברובע הארמני.²⁰ ובחפירות בכתף-היננס.

¹³ Y. Nadelman, "'Chiselled' Inscriptions and Markings on Pottery Vessels from the Iron Age II (Discussion and Catalogue)", *IES* 40 (1990), pp. 31-41.

¹⁴ N. Avigad (Revised and Completed by B. Sass), *Corpus of West Semitic Stamp Seals*, Jerusalem 1997, p. 85 (no. 113).

¹⁵ אביגד, שם, עמ' 43 – 45.

¹⁶ ראה: ש. ליונטאם, אמר, *אנציקלופדיה מקראית א'*, ירושלים 1955, טורים 439 – 440; ושם גם ע. אמרי, אמריה, אמריהו, טורים 448 – 449.

¹⁷ R. Kletter, *The Judean Pillar Figurines and the Archaeology of Asherah (British Archaeological Reports, International Series no. 636)*, Oxford 1996.

¹⁸ A. Zitrionblat and H. Geva, "Metal Artifacts", in: H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem*, Vol. II, Jerusalem 2003, p. 354 (no. M5), pl. 14.1: M5.

¹⁹ י. שילה, חפירות עיר דוד א', 1978 – 1982, (קדם 19), לוח 32, 2.

הופעתם הראשונה של ראשי-חצים אלה היא בצבאות הבבלים שהחריבו את יהודה והרסו את המקדש. מקורו של ראש-החץ עשוי להיות מן הקרב שהתרחש בהר-הבית וקדם לחורבן המקדש. ממצא נוסף מתקופת הברזל הוא משקולת כיפתית של אבן גיר קשה בצבע ורדרד (מיזי אחר) פגומה מעט, שמשקלה 37.5 גרם (איור 22). משקולות אלה ידועות למן המאה ה-8 לפנה"ס באתרי יהודה, והן מפריטי הממצא האופייניים לתקופת הברזל ב' בירושלים. המשקולת היתה כנראה של ארבעה שקלים, יש עליה שרידי סימון, ובבסיסה יש חור נקוב ובו תקועה פיסת עופרת להתאמת המשקל. המשקולות מעידות על עוצמת הפעילות הכלכלית באותה תקופה, ושימשו לשקילת כסף בעסקות קנייה (השוה: ירמיהו לב', ט-י). ממצא נוסף הראוי לאיזכור הוא שבר של תחתית קערה שבצידה הפנימי יש סדרות של טביעות יתד משולשות (איור 23). טיפוס קערות זה נדון בידי אדם זרטל ושווייך על ידו להשפעה בבליית במאה ה-6 לפנה"ס. קערה זו, אם היא אכן מהתקופה הבבלית מצטרפת לעדות מבתי הקברות בירושלים, שבהם נמצאו עדויות להמשך הקיום ולהמשך הפעילות בירושלים גם לאחר הכיבוש הבבלי ב-587 לפנה"ס. להמשך של פעילות פולחנית בהר הבית אחרי הכיבוש הבבלי ראה ירמיהו מא', ה'. יש לציין כי השטח שממנו בא העפר בדרום-מזרח הר-הבית, לא היה חלק ממתחם בנייני הציבור של תקופת הברזל ב', ונכלל בהר הבית רק למן ימי הורדוס. בצמוד לפינה הדרומית – מזרחית של הר-הבית מבחוץ נתגלו שרידי תקופת הברזל באתרם בחפירותיו של צ'ארלס וורן, שאף גילה בצמוד לכותל הדרומי את טביעות "למלך" הראשונות שנתגלו אי-פעם.²¹ ניתן להניח שהעפר שבו נתגלו הממצאים מתקופת הברזל עבר טלטולים שונים, ונלקח מאזורים בהר-הבית שהיו בתוך "קריית הממשל" של מלכי יהודה. הממצאים מתקופת הברזל ב' שנחשפו בעבודת הסינון, מעידים על מערך הפעילויות ועל עוצמתן באזור זה, שממנו לא נודעו עד עתה כל ממצאים מתקופה זו.

ימי הבית-השני (מהתקופה הפרסית ועד לחורבן הבית השני, המאה ה-6 לפנה"ס עד 70 לסה"נ) הממצאים מן התקופה הפרסית (המאות 4-6 לפנה"ס) הם מועטים. יש לציין שבר של קעריית תמרוקים עשויה אבן בהט בעלת שפת מדף (איור 24). קעריית דומות ידועות ממכלולים של התקופה הפרסית.²² נמצאו גם מספר שברי קנקנים של חרס עם טביעות יתד משולשות השייכות לתקופות הבבלית והפרסית. מן התקופה ההלניסטית (המאות 1-4 לפנה"ס) נתגלה שבר של ידית קנקן ובו טביעת חותם של שלא נטבעה במלואה. בטביעה נראה דגם כוכב בעל חמש קרניים, שבין קרניו מופיעות אותיות השם "ירושלם" (איור 25).²³ מטיפוס זה ידועות עד עתה למעלה מ-60 טביעות שמהן 33 נתגלו בירושלים. טביעות אלה מיוחסות למאה ה-2 לפנה"ס. בין הממצאים הקראמיים מימי בית חשמונאי יש לציין כמה חרטומים של גרות חרס צבויים האופיינים למאה ה-1 לפנה"ס (איור 26). כמו כן, נתגלה כפתור קטן או פלך טוייה עשוי שנהב או עצם ועליו עיטורים חרותים (איור 27). מקבילות לחפץ זה נמצאו בחפירות הרובע היהודי בעיר העתיקה וכן בחפירותיהם של קניון וטאנינגהם ברובע הארמני.²⁴ לתקופה ההלניסטית שייך כנראה גם ראש חץ קטן בעל פותה עשוי ברונזה עם פטינה כהה (איור 28). אורכו של ראש-החץ הוא 3 סמ', והוא בעל שתי כנפיים מחודדות ושידרה מרכזית בולטת. ראשי-חצים דומים נתגלו בחפירותיו של ס. ג'ונס בחצר המצודה ושויכו לתקופה ההלניסטית.²⁵ מקורו של ראש-חץ זה עשוי להיות מן הקרבות של החשמונאים באזור הר-הבית בשנות ה-60 של המאה ה-2 לפנה"ס. כמו כן, נתגלה שפע של מטבעות מימי בית-חשמונאי, מימי יוחנן הורקנוס I ומימי אלכסנדר ינאי (איור 29).

A. D. Tushingham, *Excavations in the Armenian Garden on the Western Hill (1961-1967)*, Vol. I, Toronto 1985, pl. 69: 17-22.²⁰

C. Warren and C. R. Conder, *The Survey of Western Palestine*, Jerusalem, London 1884, pp. 154-156.²¹

א. שטרן, *התרבות החומרית של ארץ-ישראל בתקופה הפרסית, 332-538 לפנה"ס*, ירושלים 1973, עמ' 151.²²

D. T. Ariel and Y. Shoham, "Locally Stamped Handles and Associated Body Fragments of the Persian²³ and Hellenistic Periods", in: D. T. Ariel (ed.), *Excavations of the City of David 1978-1985, Vol. VI Inscriptions (Qedem 41)*, 2000, pp. 161-163.

²⁴ טאשינגהם, (לעיל הערה 20), עמ' 420, ציור 3.

C. N. Jones, "The Citadel, Jerusalem", *QDAP* 14 (1950), p. 130, fig. 7:2-4.²⁵

בין שברי החרסים הרבים מימי בית הורדוס (40 לפנה"ס – 70 לסה"נ) בולטים חרטומים מקורצפים קשתיים של "נרות הרודיאניים", חלקם עם עיטורי עיגולים חרותים, מן המאה ה-1 לסה"נ. כמו כן, נמצאו שברים רבים של קערות ירושלמיות מעוטרות בצבע (מן הטיפוס המכונה לעתים קערות "פסבדו נבטיות").²⁶ נמצאו גם שברי כמה מסרקות של עצם או שנהב, שיש להם שיניים משני צידיהם (איור 30). למסרקות אלה יש מקבילות מקומראן ומאתרים נוספים מימי הבית השני, אם כי טווח הזמן של טיפוס זה של חפצים הוא ארוך בהרבה, ואין וודאות מלאה בתיארוכם.²⁷

בין הממצאים יש פיסות טיח קטנות רבות ועליהן שרידי פרסקו צבעוני, שביניהם בולטים בעיקר שברי טיח עם צבע "האדום הפומפאיני", האופייני לימי הבית השני.

ממצא אחר מימי בית הורדוס הוא שבר של אבן-גיר קשה (מיזי יהודי) מעוטר בגילוף נאה העשוי ברמה גבוהה ובו דגם צמחי. שבר האבן גודלו 10 X 6.5 סמ', והיה שייך במקורו לאפריז מעוטר מגולף של בניין כלשהו (איור 31). סגנון העיבוד של השבר הזה לזה של שברים דומים רבים בנתגלו בחפירותיו של בנימין מזר לאורך הכותל הדרומי של הר-הבית, שמצאם כנראה ממבנה הסטיו המלכותי של הורדוס, ולעיתורים המצויים באתרם בכיפות של השער הכפול, מתחת למסגד אל אקצה.²⁸ לאור העובדה שהשבר נמצא בתוך הר-הבית, ולאור הרמה הגבוהה של עיבודו, אין להוציא מכלל אפשרות שמקורו במבנה המקדש עצמו, ולא ממבני הנספחות שנבנו בהר-הבית בימי הורדוס.

לימי הבית השני שייך כנראה גם שבר קטן (5 X 5 סמ') של רצפת פסיפס העשוי קוביות (טסרות) זעירות בגודל 7X7 ממ' בצבעים שחור, אדום ולבן (איור 32). אופיו של קטע הפסיפס דומה לפסיפסים הידועים ממצדה ומן הרובע היהודי של העיר העתיקה בירושלים.²⁹

בין הממצאים מימי הבית השני זיהינו ראש-חץ עשוי ברזל בעל פותה עם קצה פירמידאלי בעל חתך מרובע. אורכו של ראש החץ הוא 64 ממ' (איור 33). זהו ראש-חץ לירי של קטפולטה – מכונה לירי חצים, שהיתה בשימוש הבלעדי של הצבא הרומי במלחמת החורבן (70 לסה"נ). מקבילות מדוייקות לראש-חץ זה נמצאו באתרי לוחמה אחרים בתקופת המרד הראשון כנגד רומא, בגמלא וביודפת.³⁰ עד עתה ידוע רק ראש-חץ אחד של קטפולטה מירושלים, שנתגלה בחפירותיו של נחמד אביגד ברובע היהודי.³¹

נתגלו מטבעות רבים מימי בית הורדוס שבולטים ביניהם מטבעות הפרוטה עם דגם השבולים והסוכך שנטבעו על-ידי אגריפס I. כמו כן, נמצאו מטבעות רבים מן הטביעה הירושלמית של נציבי רומא ביהודה. המטבע הראשון שנחשף בעבודת הסינון היה מטבע מהשנה השנייה של המרד הראשון נגד הרומאים ועליו עלה גפן והכתובת "חרת ציון" (איור 34).³² יש לציין שניקוי ועיבוד המטבעות טרם נסתיים ומטבעות רבים נראים כשייכים לימי הבית השני, אך טרם זוהו סופית. כמה מן המטבעות מימי הבית השני נתגלו כשהם שרופים. כנראה, בתוצאה מן השריפה שהביאה לחורבן הבית השני.

הממצאים מימי הבית השני מייצגים את כל שלבי קיומו של הר-הבית באותה תקופה, למן התקופה הפרסית ועד לחורבן הבית בשנת 70 לסה"נ. חלקים ניכרים של העפר שאותו אנו מסננים הכילו אפר רב, ואף חלק מן הממצאים הראו סימני שריפה, מקורם כנראה בשריפה שליוותה את החורבן (ראה: יוסף בן מתתיהו, מלחמות היהודים, ספר שישי, פרקים ח'–י').

התקופה הרומית המאוחרת (המאות 2 – 4 לסה"נ)

לתקופה זו שייכים מספר שברים של רעפי חרס מתוצרת הלגיון ה-10 הרומי שנמצאו גם בחפירותיו של בנימין מזר לרגלי הר-הבית. בינתיים לא נתגלו כל טביעות של הלגיון ה-10.

²⁶ מ. הרשקוביץ, קראמיקה ירושלמית מצוירת משלהי ימי הבית השני, מתוך: ר. רוזנטל – הגיבוטום (עורכת), הנבטים בנגב, מוזיאון הכט, חיפה 2003, עמ' 45 – 50.

²⁷ ראה לאחרונה: א. גורלזני, אתר מסוף התקופה הביזאנטית ומהתקופה האיסלאמית הקדומה בצרפנד אל-ח'ראב, נס-ציונה, עתיקות 46 (2004) עמ' 44–45.

²⁸ ראה לאחרונה: ג. ברקאי, שריד בלתי מוכר של אומנות יהודית מהר הבית, בתוך: א. ברוך וא. פאוסט (עורכים), חיידושים בחקר ירושלים, הקובץ העשירי, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן (2004), עמ' 89–93, ושם הפניות לספרות נוספת.

²⁹ ראה: נ. אביגד, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים 1980, עמ' 144 – 146.

³⁰ ראה: ש. גוטמן וי. רפל, גמלא עיר במרד, משרד הביטחון 1994, עמ' 96 – 97.

³¹ ציטרונבלאט וגבע (לעיל הער 18), עמ' 355 (מס' M10).

³² ראה: י. משורר, אוצר מטבעות היהודים, ירושלים 1997, עמ' 109 (מטבעות מס' 176–201).

לתקופה הרומית שייך כנראה גם פריט המצטיין בעיצובו ובערכו האסתטי. זוהי צלמית של ראש עז מחרס בצבע בהיר, דמוי קרם. הצלמית אורכה 30 מ"מ וגובהה 25 מ"מ והיא עשויה בעיצוב משובח (איור 35). הצלמית נשתמרה בשלמותה מלבד אוזן אחת שנשברה. פרטי העיניים, האוזן, הפה והשיער עשויים ברמה גבוהה. במעלה המצח של הצלמית נקובים שני חורים שנועדו לקרניים שהיו עשויות מחומר אחר, אולי מאבן צבעונית כלשהי. ראש העז משוטח בחלקו האחורי, ונראה שהיה צמוד לחפץ אחר, שזהותו לא נתחווה לנו. לא ידועות לנו מקבילות מדוייקות לצלמית זו, והיא תוארכה לתקופה הרומית רק על סמך סגנונה. העז היתה בעל-החיים המלווה של האל פאן שפולחנו היה נפוץ בתקופה הרומית.

לתקופה הרומית שייכות כנראה גם ארבעה קוביות משחק, אחת שבורה, אחת זעירה (5x5x5 מ"מ) (איור 36) והאחרות גדולות יותר (9x9x9 מ"מ). מקבילות לקוביות משחק אלה ידועות בחפירות של גמלא ובחפירותיהם של קניון וטאשנינגהם ברובע הארמני בירושלים. יש לציין שבמקורות הז"ל נזכרים המשחקים בקוביה כפסולים לעדות (בבלי, סנהדרין ג' ג'). קוביות משחק דומות נתגלו גם במכלולים של התקופה הרומית הקדומה.³³

בהר הבית שמור לוח אבן עם כתובת לטינית של הלגיון הרומי העשירי; כתובת זו העתידה להתפרסם על-ידי טיבור גרול, ולפי עדותו נתגלתה בשנת 1999. ככל הנראה מקורה הוא גם כן בבור הגדול שנחפר על-ידי אנשי הוואקף מצפון ל"אורות שלמה", אלא שהיא זוהתה בעת העבודות ועל כן נשמרה בהר-הבית על-ידי אנשי הוואקף.³⁴

בעבודות הסינון נתגלתה צפחת זעירה מחרס בצבע אדום, שתכולתו קטנה ביותר (איור 37). גובהו של החפץ הוא 35 מ"מ. הכלי הוא שטוח ועשוי כמעין צפחת זעירה, כשמשני צידיה יש שני ראשי אדם שעוצבו על-ידי טביעה בדפוס. שני הראשים מוקפים במסגרת עגולה שסביבה נראה דגם צמחי. בצד האחד מופיעה ראש מזוקן עטוי בקסדה בעלת מגן לחיים וכרבולת, הפונה ימינה. בצד השני נראית דמות כנראה של אשה (אולי גבר מזוקן?) עם שער שבחלקו אסוף כלפי מעלה ובחלקו גולש לאחורי הקרקפת, דמות זו פונה שמאלה. לא ידועות לנו כל מקבילות לחפץ זה, והוא משוייך טנטטיבית לתקופה הרומית, לפי אופי החרס שממנו הוא עשוי, ולפי צורת הקסדה שעשויה להיות שייכת לתקופה הרומית.

התקופה הביזאנטית (המאות 4 – 7 לסה"נ)

נתגלתה כמות גדולה יחסית של קרמיקה מן התקופה הביזאנטית, בין שברי החרסים בולטים שברים של נרות מעוטרים. בין שברי הנרות הופיעו מספר שברים של נרות עם תבליט של כתובת יוונית משובשת, שמשמעותה – "ישו הוא אור לכל" (איור 38).³⁵ טיפוס זה הוא כנראה הקדום שבנרות הביזאנטיים נושאי הכתובות. נמצאו גם נרות המעוטרים בדגם צלב. מגוון הטיפוסים של הקרמיקה מן התקופה הביזאנטית הוא רחב, ומכיל הן כלים עדינים והן כלי אחסנה ובישול.

נתגלה שבר רעף חרס ועליו טביעת חותם מלבנית שבה נראות האותיות AK/...IV, כנראה ביוונית. לא ידועות לנו מקבילות לטביעת חותם זו (איור 39).

באזור הדרומי של הר-הבית ליד מסגד אל-אקצה ובדרום מזרח ההר מונחים שברים ארכיטקטוניים רבים, שביניהם נראים עמודים, כותרות ואף שברי עמודי סורג שמקורם במבנים כנסייתיים. ייתכן שאלה הובאו למקום לצורך שימוש משני - ספוליה בבניינים מוסלמיים בימי החאליפים מבית אומיה, אך מאידך ייתכן והם שרידים של מבנים כנסייתיים מן התקופה הביזאנטית שעמדו בהר-הבית. במהלך עבודת הסינון נתגלו שברים רבים של שיש, שחלקם מקורו כנראה בלוחות סורג, או בלוחות שציפו קירות של מבני כנסיות.

בדרום מזרח הר-הבית צויין בתקופה הביזאנטית מקום "קרן המקדש" (הפינה), שבו ניסה השטן את ישו, כמו כן נזכר באותה סביבה מנזר נשים שייכתן ונתקיים בתוך המבנה התת-קרקעי של "אורות שלמה" (בגלגול קודם שלו, שכן המבנה הנוכחי מאוחר יותר מן התקופה הביזאנטית).³⁶

³³ ראה אביגד, (לעיל הערה 29) עמ' 193 (איור 224); וכן: ש. גוטמן וי. רפל (לעיל הערה 30) עמ' 110.

³⁴ הכתובת הוצגה בהרצאה של דר' גרול במכון אולברייט בירושלים ביום 19.5.2005. אנו מודים לדר' גרול שהעביר אלינו את מאמרו על הכתובת בטרם הפירסום.

³⁵ ראה: R. Rosenthal and R. Sivan, "Ancient Lamps in the Schloessinger Collection", *QEDEM* 8, 1978, pp. 118-120.

³⁶ ראה למשל במדריך ה-Breviarius, שזמנו כנראה מסוף המאה ה-5 לסה"נ,

שפע הממצאים מן התקופה הביזאנטית שעלה בעבודות הסינון, הכולל גם מטבעות רבים, עשוי לעמוד בסתירה להנחה המקובלת שבהר הבית לא נתקיימה באותה תקופה כל פעילות וכי שטח ההר היה פנוי מכל מבנים ועמד בשממונו.³⁷ מקורות אחדים מעידים על קיומה של מזבלה בהר-הבית בתקופה הביזאנטית. הר-הבית כמעט ואינו נזכר בתיאוריהם של עולי הרגל מן התקופה הביזאנטית, ונראה כי הדבר נובע מסיבות אידאולוגיות – תיאולוגיות. אך נשאלת השאלה האם אכן היה הר-הבית ריק ופנוי מכל פעילות. בהיותו שטח גדול בתוך העיר, בשעה שבתקופה זו ביתר חלקי העיר ואף בסביבתה היתה תנופת בנייה ופעילות שלא נודעה כמותה בתקופות אחרות? האם היה הר-הבית באותה תקופה מעיין חלל ריק שהוקף מכל עבריו בפעילות עירונית שוקקת?

ממצאים נבחרים מן התקופה הערבית הקדומה, ימי הביניים ומהתקופות המאוחרות

בין הממצאים מפעולות הסינון יש כמות גדולה של שברי חרסים השייכים לתקופה הערבית הקדומה – לימי שלטון הח'אליפים מבית אומיה ובית עבאס. הממצא מכיל שברי נרות חרס רבים עשויים בדפוס מאותה תקופה. נתגלה גם שבר של כלי זואומרפי מאותה עת, שבו נשתמרו החלק האחורי עם שתי הרגליים האחוריות (איור 40).

בין המטבעות נתגלו גם כמה השייכים לקבוצת המטבעות הביזאנטו-ערביים, הקודמים לרפורמה המוניטרית של הח'אליף עבד אל-מליכ אבן מרוואן, ושפע של מטבעות אחרים מהתקופה הערבית הקדומה. כבר נזכרו לעיל טטרות זכוכית של פסיפסי קיר, חלקם עם עלה דקיק של זהב, שמקורם כנראה בתיקונים שנעשו בפסיפסי הקיר של כיפת הסלע ומסגד אל אקצה, שמקורם הוא בימי השלטון האומאי.

בימי הצלבנים היתה פעילות ונוכחות בולטת בחלקו הדרומי של הר-הבית. הדבר בא לידי ביטוי בשברי קרמיקה פשוטה ומזוגגת מאותה תקופה. נמצאו גם כמה ראשי חצים של ברזל, בעלי חתך מרובע ותקע קצר השייכים טיפולוגית לימי הצלבנים (איור 41). ראשי-חצים דומים ששוייכו לתקופה הצלבנית נתגלו בשטח המצודה שליד שער יפו במערב העיר העתיקה בירושלים. בין המטבעות נמצאו כמה מטבעות כסף של ממלכת ירושלים הצלבנית.

בין המטבעות ישנם גם רבים מן התקופה ממלוכית, התקופה התורכית עות'מאנית ואף מטבעות מודרניים, בין המטבעות הממלוכיים יש לציין אחד ועליו דמות ברדלס, מן הטביעה של בייברס (המאה ה-13 לסה"נ). בין המטבעות של העת החדשה בולט מטבע זהב של 5 פראנק שנטבע על-ידי נפוליאון השלישי בשנת 1858 (איור 42). ה"נפוליונים" היו אמצעי תשלום נפוץ בארץ-ישראל באותה עת ונזכרים לרוב בתעודות ההיסטוריות.

פריט מעניין נוסף, מהתקופה הממלוכית או העות'מאנית, הוא טבעת חותם מצופה כסף ועליה הכיתוב בכתב ראי "עבד אחמד" (איור 43).

בין הממצאים בולט גם מדליון עגול (קוטר 4 ס"מ) עשוי כסף דק ומרוקע, ובו תבליט של סנט כריסטופר הנושא על גבו את ישו הנער, שאותו הוא מעביר על פני גלי נהר שוצף (איור 44). מדליונים כאלה ניתנו כנראה באירופה לעולי רגל נוצריים שהגיעו לארץ-ישראל, על מנת לשמור עליהם מתלאות הדרך. מדליון זה עשוי להיות מן המאה ה-17 לסה"נ.

פריט נוצרי נוסף מן העת החדשה הוא תליון צלב קטן (18X18 מ"מ) עשוי ברונזה, ועליו תאור הגביע הקדוש (Holy Grail), ומסביבו זר קוצים, בצדיו כלי עבודה לנגרות. על גבו במרכז מופיע הכיתוב IHS, ומסביבו קרני שמש (איור 45). מן העת החדשה נמצאו גם כפתורים צבאיים אחדים מזמן מלחמת העולם הראשונה.

סיכום

הממצאים שהעלינו בעבודות הסינון של העפר מהר-הבית הם רבים מאד. המתואר לעיל מהווה רק תאור חלקי של מבחר מן הממצאים. בין הממצאים ישנה כמות בלתי מבוטלת של תכשיטים מסוגים שונים: תליונים, עגילים, טבעות, קמיעות וחרוזים במגוון חומרים, גדלים וצורות. כמו כן, ישנם כפתורים אבזמים ופריטים

J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims Before the Crusaders*, Jerusalem 1977, p. 61.

וכן: י. צפירי, הטופוגרפיה והארכיאולוגיה בתקופה הביזאנטית, בתוך: י. צפירי ושי. ספראי (עורכים), ספר ירושלים, התקופה הרומית והביזאנטית, 70 – 638, ירושלים 1999, עמ' 325 – 327, 350 – 351.
³⁷ ראה: י. צפירי, שם, עמ' 323 – 327, 350.

רבים שאופיים וזמנם אינם מחוורים לנו. הממצאים כוללים גם מאות פריטים עשויים מתכת, צדף, אבן וחומרים אחרים. כמו כן, יש שפע של עצמות בעלי-חיים ודגים וכן צדפות וקונכיות. כמו כן, נמצאו עשרות פיסות של שיבוצים עשויים מצדפי אם-הפנינה (דר), חלקם מעוטרים בחריתות. תיארוכם של הממצאים בהיעדר הקשר, הוא קשה ויצריך עבודה ממושכת של חיפוש מקבילות מתוארכות.

מכיוון שעד עתה לא נערכו מעולם כל חפירות סטראטיגרפיות מבוקרות בשטח הר-הבית, הרי כל פרט שעלה בעבודתנו הוא בגדר של חידוש.

סיכום ראשוני של תולדות הפעילות בהר-הבית לאור הכמויות היחסיות של שברי החרסים מן התקופות השונות מובא להלן:³⁸

19%	בית ראשון (ברזל ב')
	בית שני
23%	(הלניסטית 5% – רומית קדומה 18%)
1%	רומית מאוחרת
17%	ביזאנטית
21%	מוסלמית קדומה
9%	ימי הביניים
2%	ממלוכית
8%	עות'מאנית

פרוייקט סינון העפר מהר-הבית מצוי עדיין בעיצומו, וכל הנתונים והמסקנות שהובאו בסקירה זו הם ראשוניים בלבד, ועשויים להשתנות בהמשך עם ריבוי התגליות ועם המשך תהליך עיבוד החומר. עבודת סינון העפר שמקורו בהר-הבית נסתברה כפעולה שהתחייבה מן ההרס שנגרם בחפירות הווקף המוסלמי. חוסר הידע הארכיאולוגי אודות אזור המפתח החשוב של הר-הבית, חייב הרתמות למשימה זו, שהיתה חייבת להיעשות. עבודתנו נעשית מתוך תחושה עמוקה של מחוייבות שהתלוותה אל הסקרנות המדעית העומדת מאחורי כל מחקר ארכיאולוגי. פרוייקט סינון העפר מהר-הבית הוא עבודה ראשונית מסוגה המאירה לראשונה שטחים בלתי מוכרים בארכיאולוגיה של ירושלים.

³⁸ נתונים אלו מבוססים על מדגם של כ-400 שפיות, ומתוכם כ-38% עדיין לא זוהו, כך שהאחוזים המופיעים בטבלה הם רק מתוך החרסים שהצלחנו לתארך.

איור 1

איור 2

איור 3

איור 4

איור 5

איור 6

איור 7

איור 8

איור 9

איור 10

איור 11

איור 11

איור 12

איור 13

איור 14

איור 15

איור 16

איור 17

איור 18

איור 19

איור 20

איור 21

איור 22

איור 23

איור 24

איור 25

איור 26

איור 27

איור 28

איור 29

איור 30

איור 31

איור 32

איור 33

איור 34

איור 35

איור 36

איור 37

איור 38

איור 39

איור 40

איור 41

איור 42

איור 43

איור 44

איור 45